

բիշնոր այլ Աղուանից վրայօք պատմութիւն գրած են : Իսկ ինքն Մխիթար ուզեր է շարունակել Մովսիսի գրածը, անկէ ետքի յիշատակողներէն, և իր օրերուն Հանդիպած. ներովը : Աղուանից կաթողիկոսաց շարքն այլ կու շարունակէ այն տեղէն կամ անձէն ուր Դատիւրանքեցին դադրեցընէ, իբրեւ յաւ. մին 1000 Բայց Գոշի գրածն պակաս մնայ մեզի յայտնուած և գրեթէ անտարակոյտ իւր իսկագիր օրինակին մէջ. որուն Հանդիպելով մենք՝ զմեզ աւելի բաղդատուր Համարիմք քան զկիրակոս և զնմանինն. որոց՝ վարպետաց գրածներէն ինչ ինչ՝ և իրենցմէ յետնոց եւս անձանօթ մնացեր է Հինգ վեց դար : Եւ անշուշտ այս շատերու անձանօթ մնալու պատճառան է, որ իբր 250 տարի յետ Հեղինակին գրութեանն՝ վառական վէ. վե. բոլորեալ Հարցումն ըրեր և պատասխանը տուեր է, և կու տայ մեր այման Հետաքնին քանասիրաց :

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՓ

Ի ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Մ. ԽՈՐԿՆԱՅԻՈՑ

ՆՆՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Շար. և վերջ, տես յէջ 97)

Քննարկութեան մին, որ սկսաւ գրել անմիջապէս յետ լոյս տեսնելու փրանկ հայա. գիտին (Աղ. Կարբիբի) առաջին յօդուածոյն, զոր տեղ ջանացաւ մերժել իրականութիւնը՝ Մովսիսի ի վարուց և Սեդրեարոսի բրած փո. խառնութեան, ենթադրելով վերջիւնեալ տեղն իբր մի ներմուծումն ի « Պատմութեան Հայոց », այսինքն, թէ նորա Բ գրոց 83-րդ գլուխն, ինչպէս զայդ կարելի է իմանալ Ասողիկէն, — որ ԺԱ դարու մատենագիր է և քայլ առ քայլ հետեւող խորենացոյն, — իսկզբանէ Մովսիսի չէր պատկանէր, այլ յետոյ ուրեմն

մուծուեցաւ անոր դրոց մէջ : Բայց գործը յայտն է, որ եթէ այս ենթադրութիւնը ըն. գունինք, հարկ պիտի ըլլայ մերժել՝ իբրեւ ներմուծեալ խորենացոյն պատմութեան ամ. բող ճառախն գիրքը, քանի որ անոր վրայօք ալ ամենեւին յիշատակութիւն չկայ Ասողիկայ մօտ :

Երկրորդ քննադատն՝ Կարծիք յայտնեց. — ասկայն առանց ապացուցի, — թէ խորե. նագին, հաւասարապէս ինչպէս և հեղինակն վարուց և Սեդրեարոսի, կրնային իրարմէ անկախ օգտուիլ հասարակաց աղբերէ մի :

Վերջապէս, վեհեակոյ Մխիթարեանց քննադատին ընդարձակ յօդուածն ալ լոյս տեսաւ. որուն ուղ և ծածն, մի միայն նա. խընթից քննադատին դիտողութեան բարդ. աւճուածութիւնն է, ի մէջ բերելով սակայն իւր կողմանէ այն հասարակաց աղբերք. որպիսի էր՝ ըստ իւր կարծեաց. Μαργαρίον τοῦ ἀγίου καὶ ἐπὶδόξου ἀθλοφόρου Ἐδουαίνου³, որ յօդուածի հեղինակին տաւելով Դ-րդ դա. րու կը վերաբերի : Կայ նա և այդ յիշա. տակարանի հայերէն թարգմանութիւնն, որ կը բովանդակէ իւր մէջ զ« Պատմութեան Կոս. տանդիանոսի քաղաքոյն և մօրն նորա Հեղի. նեայ », որ վերջերս և Սեդրեարոսի վա. րուց հայ թարգմանութեան մէջ մուծուեր է : Հեղինակին եզրակացութեամբ այդ յիշատա. կարանի թարգմանութիւնն խորենացոյն շատ վերջ կատարուած է, այսինքն, Ժ-ԺԱ դա. րուն մէջ և արդէն անկէջ վերջը կցուեր է ի սկիզբն եկեղեցական պատմութեան (Փ.) Սոկրատայ, ինչպէս որ կը տեսնենք զայդ ի ձեռագիրս : Իսկ զայդ խորենացոյն փո. խառնութեան ի Սոկրատայ, զոր գիտել կու

1. Մուրն, հայ ամսաթերթ Հրատ. Ի Տփղիս. յօդուած Ս. Մալխասեանի, 1892, Թիւ 12 :

2. Հանդէս Ամսօրեայ Հրատ. Ի Վեննա, յօդուած Սոք. վարդապետ Պարոնեանի, 1892, Թ. 11 :

3. Այդ յիշատակարանի քննադիրն կը գտնուի վատիկանի գրատան մէջ, ի Թ. 866, Թերթ 356, իսկ նորա հայ թարգմանութիւնն՝ Վե. նեակոյ Մխիթարեանց Մատենադարանի Յայա. մաւուրաց միոյն մէջ, որ 1441 թուականին գրուած է (Թ. 279) :

տար պր. Կարրիէր, Միխիթարեանց քննադատն հակառակ եզրակացութեան կը յանգի. նորա ասելով, եթէ և մէկն փոխառութիւն ըրած է, զայն էկեղեցական պատմութեան հայ թարգմանիչն ըրած է ի խորենացոյն, քանի որ ինքն խորենացիին իր ձեռքը Սոկրատայ յունարէն բնագիրը ունէր¹ :

Այս հերքումն չնայելով հեղինակին համութեան և նորա ի մէջ ընթաց բազմաթիւ կուշումներու և տեղեաց ցուցմանց, գիտնական մեծ տիպ մը չունի. Հեղինակին մէջ յայտնի կը տեսնուի չեղած կամեցողութիւն մը պաշտպանելու հայ պատմադիրը ինչ բանի մէջ որ ըլլայ, բայց առ այս կը պակսին անոր կշիռ ունեցող և համոզիչ փաստեր :

Պր. Կարրիէր, — իր եզրակացութիւնները տալի զօրացնելու համար, և տալի ընդարձակ ընծայեցընելու նպատակաւ իւր խնդիրը՝ նկատմամբ խորենացոյն ըրած փոխառութեան յետազայ ժամանակի վարուց և անհարազատ զրութիւններէն, որ նոյնպէս զգալի է իր Պատմութեան ուրիշ մասանց մէջ եւս, — իւր երրորդ յօդուածին մէջ քննութեան ենթարկեց նոյն Բ գրքին 88-րդ գլուխը՝ որ յաղաքս իշխանակցին մեծին Կոստանդիանոսի՝ « Լիկիանայ » : Ահաւասիկ այդ տեղն .

« ... Կոստանդիանոս մեծարեաց զԼիկիա և նոս մեծութիւն յոյժ, և ետ նմա կնու « Թեան զբոյր իւր... և արքայ ամենայն « Արեւելից կացոյց (չնա) :... Բայց.. (Լի « կիանոս) նախ առ ի հաւատսն զտանի « քրժող, և երկրորդ առ բարեգործն իւր « ապոտամբ : Յարոյց հալածանս եկեղեցոյ, « և նենգութիւն զաղանի ընդդէմ Կոստան « դիանոսի. նա և չարիս բազմազանս ամե « նեցուն հասոյց, որ ընդ իւրով իշխանու « թեամբ էին, ցանկատեսն այս և զարշելի

« այեւոր, ... որ և զկին իւր ի մեծ նեղու « թիւն արգել, սակա արփութեան երանել « ւոյն Գլափիւրայ, վասն որոյ սպան զտորքն « Բասելիոս Ամառիոյ Պոնտացոց եպիսկո « պոս : Եւ իբրեւ յայտնեցաւ զան, ժողո « վեաց (Լիկիանոս) զօրս ընդդիմառաւ պա « տերազմաւ (Կոստանդիանոսի) : ... Իսկ « իբրեւ եկն յաղթողն Կոստանդիանոս, « մատնեաց Աստուած ի ձեռս նորա զԼի « կիանոս. յոր խնայեալ արպէս ի ծերունի « և ի քեռայր, ետ տանել ի Գաղղիոս « հանդերձ երկաթի կապանօք՝ զնեւ ի մե « տաղս, զի արգելեացէ առ Աստուած՝ որում « մեղանս, թերեւս երկայնամիտ լիցի առ « նա : »

Այս քաղուածոյ հատուածին մէջ, արդէն իսկ՝ պատմական դիպաց աւանդութեան մէջ տեսնուած անճշգրիտ կէտերու շարք մի, կը ցուցնէ թէ խորենացին անվստահելի աղբերէ մ'օգտուած է :

Ըստ այսմ, հակառակ վկայութեան հայ պատմագիրին, Լիկիանոս « Օգոստոս » անուանեցաւ նոյն իսկ Գաղերիոսէ, 307 տարւոյն, երկրորդ անգը բռնելով տէրութեան մէջ (յետ Գաղերիոսի) . իսկ Կոստանդիանոս՝ որ արդէն իսկ իւր հօր մահուանէն ի վեր (306 թ.) « Կեսար » էր, ընդունեցաւ « Օգոստոս » տիտղոսը նոյնպէս Գաղերիոսէ, Լիկիանոսէն տարի մը վերջը : Այս, 313 թուականին, Լիկիանոս հանդիպեցաւ ի Միլան Կոստանդիանոսի, երբ և նորա քոյրը իրեն կնութեան առաւ : Նոյն տարին յաղթելով արեւելեան Օգոստոսին, որ էր Մաքսիմիանոս, նա միացոյց իր տէրութեան (իլլիրիկէին) հետ նա և Արեւելքը : Յետ որոյ մնացին երկու կայսրք՝ բոյրրովին իրարմէ անկախ (Հմմ. *Duruy, Histoire des Romains*, VIII, յէջ 13 և հետեւեալքն) : Վերջապէս, յետոյ Կոստանդիանոսին զէմ մշած պատերազմին մէջ յաղթուելով Լիկիանոս՝ արքութեցաւ, թէ ի Գաղղիա, ինչպէս կը վկայէ խորենացին, այլ ի Թեսաղոնիկէ, ինչպէս կ'աւանդէ Սոկրատ (Եկեղ. Պատմ., Գիրք Ա, գլ. Դ) :

Այս դիտողութիւնն և պիտարարպէս Գլափիւրայի միջնադէպն՝ առաջնորդեցին պր. Կարրիէրի այն զաղափարը կազմելու, թէ խա

1. Բազմավէպ Հանդիսարան. յօդուած Գ. Բարսեղ Սարգիսեան, 1895, որ և յետոյ աւանշին զըզով ալ հրատարակուեցաւ : Ներածութիւն հեղինակին՝ յէջա Ե-Թ : Բաղդասարանի և աղբերներու վարուց . Սեդեհսարոսի (Երստ Փ. Սոկրատայ) հայ և յոյն լեզուներով, յէջա 1-79 :

ըննացին այդ դուխը շարադրելու համար դարձեալ խոտորած է Սոկրատէն և քաղած իւր տեղեկութիւնները անվաւերական աղբրէ մի, որ է՝ վարդ Խ. Բարսեղի Ամստիացոյ Բ. Բ. վարուց ուղ և ծուծն, որ յինքեան կը պաւրունակէ Գալիլեայի առասպելը, հետեւեալն է. — Գալիլեայ աղախին էր Հիկիանոսի կնոջ մօտ, և հեշտաւէր կայսեր անդադար հետամըւտութեանց պատճառաւ, կ'որոշէ փոխիլ ի Հայաստան. բայց կը կենայ յԱմսիա և հօն կը բնակի Բարսեղ եպիսկոպոսին հովանաւաւ:

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Բ. 88.

... « Էւ իրրեւ եկն յաղթողն Կոստան, զիսնոս, մատնեաց Աստուած ի ձեռս նորա զՀիկիանոս. յոր խնայեալ որպէս ի ծերունի և ի քեալը, ետ տանել ի Գաղղիւս * հանդերձ երկաթի կապանօք՝ զնել ի մեռաղս, զի աղօթեցէ առ Աստուած՝ որում մեղան, թերեւս երկայնամիտ լիցի առ նա »:

Այս յիշատակարանն ծանօթ էր Հինքերէն նոյն իսկ Վալօէի (Valois) և Պագիայ (Pagi), յորոց արդէն Վիստոնը (յէջ 219) այս կէտին նկատմամբ կոչուեց ըրած են, անոնց նման հերքելով այս առասպելիս ինչ և իցէ պատմական արժէք մը ունենալը. իսկ ի նորոց, Գորբես՝ մինչեւ զայն Սիմէոն Մեւսափրատեայ ժամանակին ընծայեց, որ է ըսել՝ Ժ. Դ. դարու գործ համարեցաւ¹: Նոյնն կարծիք յայտնեց նա և թէ այդ վարուց աղբիւրն անգամ խորենացին փղած է: Իսկ

րութեան ներքոյ: Այս բանն իմանալով Հիկիանոս՝ կը հրամայէ բերել առ ինքն ի Նիկոմիդիա թէ տղիկը և թէ եպիսկոպոսը. բայց տղիկն այն ժամանակները կը վախճանի. իսկ եպիսկոպոսն ներկայանալով կայսեր՝ մահուան կը դատապարտուի և մարմինն ալ ծով կը նետուի:

Որպէս զի համազօնք խորենացոյն ըրած փոխառութեան վրայ այդ վարդէն, Կարրիէր ի մէջ կը բերէ անկէց քանի մը տող, որ կը վերաբերին Վիկիանոսի արուած պատճոյն:

ACTA S. BASILEI, § 21.

... Καὶ σχεδὸν μέχρι θανάτου παιδεύσας αὐτὸν ἀνευ βασιλικῆς καὶ τῆς οἰασοῦν ἀρχικῆς ἐξουσίας, εἰς Γαλλίους * αὐτὸν ἀποστέλλει κατοικεῖν. Διὰ γὰρ τὸ εἶναι αὐτὸν γαμβρὸν, οὐκ ἐθανάτωσεν αὐτὸν, τῶν μυρίων θανάτων ὑπατίον, εἰπὼν αὐτῷ ἐπὶ πάσης τῆς Συνακλήτου. Κλαύσον καὶ μετανόησον ἐφ' οἷς ἐτόλμησας, καὶ ἀγαθὰ ἐργαζόμενος μὴ ἐνδόσσης ποτέ· ἴσως δ' Θεὸς ὧς σοι καὶ εὐμενῆς.... γένηται.

դատախօսն Կարրիէր ներհալը կ'ապացուցանէ, այսինքն, թէ ընդհակառակն՝ խորենացին փոխ առած է իւր պատմական պէպքը յիշեալ վարուցմէ: Փրահի գիտնականն միանշանակօք կը տարակուսի՝ որ հայ պատմագիրն իւր ձեռքը այդ վարքը բնագործ ունէր թէ նոյն իսկ հայ թարգմանութեամբ, որ պահուած է հայկական Յայտմաւորաց¹ մէջ. և կը համարի, թէ խորենացին ծանօթացած էր այս առասպելին ի հայ թարգմանութեան Սոկրատայ, որ ի թիւս այլ ներմուծմանց՝ կը պարունակէ նա և ս. Սեդրեւորոսի վարքը: Այս վերջինն ահա, նորա ասելով, ծառայած է խորենացոյն իրրեւ աղբիւր նա և այս իւր Հիկիանոսի առասպելական պատմութեան (Nouv. Sources, յէջ 29),

* Խորենացոյն մէջ դրուած է Հչգրիտ « Ի Գաղղիւս » ընդհողիկն նման՝ ինչպէս և է զըջազիրս վարուց Խ. Բարսեղի — եւ զԳալլիւս, որ յետոյ ի տպագրին Acta Sanctorum ուղղագրուեւ է — եւ զԳալլիւս (Sct. Կարրիէր, Նաւրաշ. Աղբրք, յէջ 26): Պաղղիկոս դրուած է նա և յաշխարհագրութեան Շիրակացոյն (Վե. նետիկ, 1863, Մասնագրութիւնք խորենացոյ, յէջ 594):

1. GÖRRES, Kritische Untersuchungen über die Iovinianische Christenverfolgung, Jena, 1875.

1. Յայտմաւորաց հայոց, հրատ. Բ. Կ. Պէտր., 1730, միածալ, հ. Բ. Աղբրի 26, Վիկիանոսի և Բարսեղի եպիսկոպոսի » յէջ 532-533. նշանակէ և նոր հրատարակութիւն Կ. Պէտր., 1834, միածալ, յէջ 186-187:

Բայց պր. Կարրիերի վերջին կարծիքս խիստ սակաւ հիմնական է. նա գրած է այս առոյգերը, երբ տակաւին իրեն ծանօթ չէր ս. Սեդրեասարոսի վարուց հայ թարգմանութիւնը իր ամբողջութեամբ։ Ասկէջ վերջ ի վէնետիկ լոյս տեսած վարուց ամբողջ օրէն նակէն (ըստ փ. Սոկրատայ), նոյնպէս և իմ ձեռքս զանուած փ. Սոկրատայ հայ թարգմանութեան ձեռագիրներէն (որք կը պարու. նակեն նա և. այդ վարքը ի սկիզբն առաջին գրոց), յայտնի կը տեսնուի՝ որ անոնց մէջ կը պակսեն ինչպէս Գլափիւսայի և Ե. Քարդի միջադէպն, այսպէս և լիկիանոսի վրայի տուտպեղական մանրամասնութիւնքն։ Ասոր համար աւելի հիմնական կը լինի բնգունիլ՝ թէ խորենացին օգտուած է անմիջաբար ս. Քարդի վարուցմէ և կամ թէ ուրիշ որ և է աղբերէ մը, ի բաց առեալ հայերէն Սոկրատը։ Եւ այս վերջին կարծիքը ճշմարիտ ալ է, քանի որ այդ վարուց հայ թարգմանութեան մէջ, մինչև անգամ այն օրինակին մէջ որ ի հրատարակեալ Բայանաւուս կը զանուի, կը պակսեն լիկիանոսի պատ. ժուելուն և աքսորուելուն մանրամասնութիւնքն։

Պր. Կարրիէր որպէս զի ցուցնէ խորենացոյ ծանօթ լինելը Սոկրատայ այն հայերէն թարգմանութեան հետ, որ իւր սկիզբը կցուած ունի Ե. Սեդրեասարոսի վարքը. իւր շորորդ յօդուածոյն մէջ մանրազննին քննութեան կ'ենթարկէ նա և նոյն Բ գրոց 86-րդ զուխը. «Բաղազս Նունէի երանելոյն, եթէ որպէս եղեւ պատճառք փոխութեան վրաց»։ (Nouv. Sources, յէջ 33—47)։

Ծանօթ է որ վրաց զարձին վրայ ամենէն առաջ գրած է Ռուփինոս՝ այն երկու գրքերէ միոյն մէջ, զորս կցած է իւր լատին թարգմանութեան Եւսեբիոսի Եփեսոցական պատմութեան։ Ռուփինոս այս պատմութիւնը կ'աւանդէ մեզ ըստ բանից վրաց թագաւորի մը՝ Բակուրեայ, որ Հռովմայեցոց հետ զինուորութեան մէջ մտած լինելով, կայսերական թիկնապահաց մասին մը հրամանատարութիւն կ'ընէր Ալորիանուպոլսոյ ձախող պատերազմին ժամանակ, որ աւարտեցաւ ապստամբութեամբ՝ վաղենաի (378 տարւոյն)։

Մի և նոյն պատմութիւնը ըստ Ռուփինոսի, բայց ինչ ինչ պատճառներով կ'աւանդէ մեզ նա և Սոկրատ, որ կը գրէր իբր 440 տարւոյն։

Այս կերպով, կը զիսէ պր. Կարրիէր, որ երկու պատմութիւնքն ալ գրուած են նախ քան զխորենացին, ինչ ժամանակի ալ որ ընծայեց մենք նորա պատմութիւնը։

Արդ ես, Ռուփինոսի, Սոկրատայ և խորենացոյ այս պատմութեանց իրար հետ բաղկատուութեան մանրամասնութեանց համար՝ մատնանել ընելով ընթերցողին փրանկ հայա. գիտին գիրքը, մէջ կը բերեմ միայն նորա յառաջ բերած վերջնական հզօրակացութիւնը այս խնդրոյս նկատամբ։

Խորենացոյն (Բ. 86) մեզ աւանդած վրաց զարձին պատմութիւնն, ի բաց առեալ մի քանի լրացցոյի մանրամասնութիւնքը, — այսինքն են, յատուկ անուանք, աշխարհագրական ծանօթութիւնք վրաստանի, Այստուածաշնչնէն կոչումները և մերձեցցումք Հայոց Պատմութեան հետ, — բոլորովին նման է Բակուրեայ ըսածներուն, զոր աւանդած են Ռուփինոս և Սոկրատ։ Խորենացոյն հաղորդածներն Սոկրատայ Ա գրքին 20-րդ գլխոյն համառոտութիւնն է. բայց քան զայս աւելի՝ տեսնուած բառերու և բացատրութեանց նմանութիւնն կ'առաջնորդէ մեզ դէպ ի Սոկրատայ հայ թարգմանութիւնն։ Այս պատմութեան մէջ կայ մասն մի՝ յորում զգալի է աւելի նմանութիւն մը երկու բնագրաց, Սոկրատայ հայ թարգմանութեան և խորենացոյն, և է այն կտորն որ նուիրուած է յուսափառ խաչին սքանչելեաց նկարարին։ Իսկ այդ մասն ալ կը գտնուի միայն Սոկրատայ հայ թարգմանութեան մէջ։ Այս առթիւ զիտել կու տանք, որ այդ մասն չկայ յոյն բնագրին մէջ, ուսկից անկարելի էր որ զուր անուան ըլլար, վասն զի զայն չենք գտներ նա և Ռուփինոսի լատին բնագրին մէջ, Հետեւապէս յայտնի է որ խորենացին օգտուած է Սոկրատայ Եփեսոցական պատմութեան հայ թարգմանութեամբ. որ արդէն թարգմանուելու ժամանակ ներմուծումներ ընդունած է. (Nouv. Sources, յէջ 43)։

Եւ իմ կողմանէս կրնամ զեռ ուրիշ օրինակներ մատնանիլ ընել ք. Սոկրատայ մէջ կատարուած ներմուծութեանց, զորոս յիշած չէ պր. Կարրիէր:

Ինչպէս՝ օրինակի համար այս՝ որ վկայուհին փրկութեան վրայ Սոկրատայ մօտ կուշուած է պարզապէս « գերի » համանայն Ռուփինոսի (captiva) առանց անոր անուան յիշատակութեան. իսկ Խորենացոյ մօտ « Նունէ » անունը կը կրէ (տարբ. մի քանի օրինակաց « Նունի ») և կ'երեւի իբրեւ մի « յրկնիցայ տուրք կուսանացն Հոփաիմեանց, որը կատարեցան ի Հայս », որ է ըսել բառ առ բառ նման հայ Թարգմանութեան ք. Սոկրատայ « Նունի »¹: Երբմէ նոյնպէս

փոխ առած է Խորենացին², նա և զմակդիր երանելոյն Նունէի « առաքելոսն զ (գրչապիր պր. Եղեանցի, յէջ 506 Վ) վրաց, և այն « քաղաք մախազսն ի բացատրութիւնը (գրչ. պր. Եղեանցի, յէջ 506 Դ), վրաց մայրաքաղաք Մցխեթայի համար ըսուած: Այս մանրամասնութիւնք Մեծ Սոկրատայ մէջ կը պակսին:

Վերոյթուեալ փաստերն՝ անգամ մի եւս անհերքելի կերպով կ'ապացուցանեն, թէ Խորենացին որ Սոկրատայ Եփեղեցական պատմութեանն օգտուած է, ունի իւր ձեռքը զգրչագիր փոքր կտուած Սոկրատայ³:

Պր. Կարրիէր իւր յաղորդ յօդուածոց մէջ: որ տպուած են մի և նոյն վեհնայի Ամսօրնայ Հանդիսին մէջ, յառաջ կը վարէ իւր խուզարկութիւնը նորանոր աղբիւրաց Խորենացոյն, որը յամենայն զէպս Ե՞րբ զարեւանայի ոչ ժամանակին կը վերաբերին Աստուր եւ. ժամանակագիրն Մալալա⁴, ԶԵՐԴ զարալիւրդում, Զատուկական Քրոնիկոն, շաւրազուած՝ ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ ոչ կանուի քան Է՞րբ զարու սկիզբն⁵, Պրոկուպիոս Կեսարացի⁶, ԶԵՐԴ զարու կե-

1. . . . Ըստ առաքելոսեանց կնքն քարոզութեան, որում անուն էր Նունի՝ յրկնիցայ տուրքահայն Հոփաիմեան, որ է հայ կատարեցան. (Գրչ. պր. Եղ. յէջ 506 Վ. — Իսկ Խոր. Բ. 86). Կնքն ան, անուն Նունէ (մի քանի գրչ. ունին Նունի), յրկնիցայ տուրք Հոփաիմեանցն. . . . առաքելոսն եղեալ՝ քարոզեաց. . . . Յատուպէս, այս երանելի կուսին անունն, ինչպէս կ'ենթադրեն մի քանի գիտնականք (Brossel, Hist. de la Géorgie, հ. 1, յէջ 90), կատարեցութիւն ունի լատին ոտոս ըստիկ հետ, որ ըսել է՝ բարեպաշտուհի, միսմանուհի. — Nonna արդէն յատուկ հմուն էր, և այնպէս կը կոչուէր՝ օրինակի համար՝ Նազիանզացոյն մայրն (Migne, հ. 35, յէջ 182): Գրականութեան մէջ Նունի (առ Վրացիո՝ Նինոյ) անունն՝ իբրեւ կոչումն վրաստանի լուսաւորչուհոյն, առաջին անգամ յերեւան կու գայ ք. Սոկրատայ հայ Թարգմանչին մօտ և ապա անոր նա և առ Խորենացին, որ բաց այտի կ'աւանդէ մեզ նա է՝ Ս. Նունէնէ՝ մկրտութեան ժամանակ՝ վրաց իտալաւորին ընդունած անունը: Միհրան, որ անծանօթ էր ք. Սոկրատայ: Աստի կարելի պիտի ըլլար երբևէ կարծիք թէ հայ պատմագիրն օգտուած է: Բայց թ ք. Սոկրատայ, նա և ինչ և ինչ յետագայ՝ բերանացի կամ դրուար՝ իմբադրուած են մը նոյն վրացի պատմագիրն: Հետևոր իմբադրութիւն մ'ալ յիշեալ պատմութեան զուգէ կարելի է շնորհիւ վրաց ժամանակագրին անվանական մանրամասնութեանց մէջ, որ ք. Պատկանեանին ասելով (Ժամանակ. վրաց. ի թերթիկ փոքրագր. Լուսաւ. Պայտնէին) Մասն CCXXX, բաժնի 2, յէջ 225), ԺԱ-ԺԲ զարուսի կ'ընծայուի և յորում զմեզ հետաքրքրող անունն երկու ընթերցումներն ալ կը տեսնուին — Նունի և Նինոս (Նինոյ). — (Հ. Բ. այդ ժամանակագրութեան հայ ընդգիրն = Պատմ. վրաց, Վեհաբեկ, 1884, յէջ 44-64:

1. Մ. Խորենացոյ Պատմ. Հայոց, Նոր Թարգմ. Լուսաբէն Մ. Էմին, յէջ 132-133:
2. Համամատէ Խորենացոյն հետեւեալ փոխառութիւնները թ ք. Սոկրատայ. — Խոր. Բ՝ 83. գիշը որդիացեայն կոստանդիանոս, = ք. Սոկր. գրչ. պր. Եղ. յէջ 498 Վ (Վարս. Ս. Սեղր.) և Վեհեւեանէն. հրատարկ. Նոյն վարսոյ 1893, յէջ 24. — Խոր. անդ. մարդասիրեաց, = ք. Սոկր. գրչ. պր. Եղ. (յեկեղ. Պատմ.), յէջ 504 Բ. — Խոր. Բ, 88. ամենապատիկ յարդարեաց, = ք. Սոկր. (յեկեղ. Պատմ.), յէջ 504 Բ. — Խոր. Բ, 90. արտասանմանեաց ի մտապաշտ, = ք. Սոկր. (յեկեղ. Պատմ.), Ի Վ. Ս. Սեղր.), յէջ 504 Բ. — Խոր. Գ. 33. Լիթանոս (= Լիթանոն), = ք. Սոկր. (յեկեղ. Պատմ.), յէջ 555 Բ. — Խոր. Գ, 57. Աղբիւրն եկեղեցոյ (Յ. Ոսկեբերան), = ք. Սոկր. (յեկեղ. Պատմ.), յէջ 529 Բ և շատ ուրիշներ: Հ. Բ. նոյնպէս պր. Նորայրի վերոյիշեալ յօդուածն է « Հանդէս Ամսօրնայ »:
3. Հ. Բ. Հանդէս Ամսօրնայ, 1894, փ. Զրուար, յէջ 53-67 կամ ՌΟΥ. ԲΟΥՐՈՒՍ (Supplém.), յէջ 6-30:
4. Krumpholtz, Geschichte der Byzantinischen Litteratur, յէջ 116:
5. Հ. Բ. Հանդէս Ամսօրնայ, 1894, Աղբիւր, յէջ 120-127 կամ ՌΟΥ. ԲΟΥՐՈՒՍ (Suppl.), յէջ 50-40:

սում: Պր. Կարբիէր՝ մինչև անգամ Սվի-
դայ՝ մօտ, որ յօրէ դարու մասնագիր է,
Խորենացոյ հետ նմանութիւններ կը գտնէ,
թէ և ինքն « Հայոց Պատմութեան » շա-
րագրութեան ժամանակը այնպիսի հետուի չի
մղեր: Տեսութեան համար փրանկ գիտականն
մէջ կը բերէ Խորենացոյ բոլոր փոխառու-
թիւնքը վերեւ ցուցեալ աղբերացմէ, զնելով
անոնց հետ ի համեմատութեան իւրաքանչիւր
համապատասխանող բնագրերը ի « Հայոց
Պատմութեան »:

Խորենացոյն նախնիաց քննադատից
մասին մեր առած ծանօթութեանց ի լրու-
թիւն, աւելորդ չեմ համարիր մատնանել ընել
հօս և այն հանգամանքը, թէ պր. Կար-
բիէրին ըրած տեղեաց ցուցմունքն վերոյկար-
գեալ պատմական շարագրութեանց մէջ, ըստ
երևութիւն իրբու մինչև իրեն զրութիւնն
անծանօթ մնացած բաներ չէին: Այդ հա-
մեմատական տեղիքն՝ և ազոնցմէ զատ շատ
ուրիշներն ալ՝ խիստ լաւ ծանօթ էին, ինչ-
պէս արդէն վերագոյն նշանակեցի, « Հայոց
Պատմութեան » առաջին թարգմանողացն ի
լատին՝ Վիսսոն եղբարք, որք առաջին եղան
որ անոնց լրաց ուղարկութիւն դարձուցին,
թէպէտ ոչ թէ նկատելով զանոնք իրբու
Մոսկոսի անմիջաբար գործածած աղբերք,
այլ իրբու յիշատակարանք՝ որ կը հաստա-
տէին հայ պատմագրին պատմածները: Այս-
պիսիք են, օրինակի համար, անոնց մօտ՝
կոչումներն և տեղեաց ցուցմունք ի Մալալայէ
առ հետեւեալ զլուխներ՝ Խորենացոյն պատ-
մութեան — Ա. գրքին՝ 6-րդ գլ., Բ. գրքին՝
13, 76 և 88-րդ գլ., և Գ. գրքին՝ 12,
24, 29, 33 և 39-րդ գլուխները: Վիս-
սոն եղբարք արդէն ցուցածներէն զատ,
պր. Կարբիէր իւր վերջնութեւր յօդածին մէջ
բերաւ դարձեալ չորս ուրիշ համեմատութիւն-
ներ, որ են. Բ. գրքին (Խոր.)՝ 13 (bis),
79 և 87-րդ գլուխներու: և Գ. գրքին 41-րդ

գլխոյն: Արդոնց լրաց ես կրնամ յաւելու
ղեռ մի համեմատութիւն եւս՝ Բ. գրքին՝ մի
և նոյն 79-րդ գլխոյն, որ բաց ի մեր խոն-
դրոյն նպաստելու, ունի նա և առանձինն
կարեւորութիւն Խորենացոյն բնագիրը ուղղա-
գրելու դիտամբ, և է այս. — Խորենա-
ցին հակառակ վկայութեան Եւսեբիոսի Քրո-
նիկոնի՝¹ որ Կարոս կայսեր լատինացեալն
տեղը ի Միլագետոս կը գնէ, ինքն այդ
տեղւոյն Յաիւնոյն^(*) անունը կու տայ:
Մալալայի ասելով, յորմէ արդէն անգամ
մը այս գլխոյն մէջ օգտուած է հայ պատմա-
գիրն, Կարոս մեռած է՝ արեւելքէն ի Հովմ
դարձած ժամանակ Հոնաց դէմ մղած պա-
տերազմին մէջ. «... Κάρος... ὑποστρέψας
δὲ ἐν Ρώμῃ, ἐξῆλθεν ἐν ἄλλῃ πολέμῳ (εἰς)
Ὀθύνους καὶ ἐσφάγη »². Հիմնուելով այն պա-
րագայի վրայ, որ « Հայոց Պատմութեան »
քանի մը զրչագիրք՝ այդ տեղն՝ փոխանակ
« Յաիւնոյն » ի ունին հնադարաւոր նման ձեւ
մի — « ի Յոյն » (այսինքն է, ի Յու-
նաստան կամ առ Յոյն), ես կ'ենթադրեմ
որ այդ վերջինք՝ փոխաբերուած է նախնա-
կան ի Հոնոս » ընթերցմանէ, որ է ըսել
Հոնաց մօտ (sic!), — որ և փոխ անուանած
է ի Մալալայէ:

Գարձեալ, Վիսսոն եղբարք ըրած են
տեղեաց ցուցմունք նա և ի Զատկական
Քրոնիկոնէն առ Խորենացոյ այն զլուխներն՝
զոր արդէն նշանակեցինք Մալալայի առթիւ-
նմանապէս և ի Պրոպոպիոսէ առ 1-ին, 2,
3, 4, 8 և 30-րդ գլուխներ Բ. գրքին և
35-րդ և 39-րդ Խորենացոյ. — ի Սիլիոյէ՝
առ 6 և 19-րդ գլ. Ա. գրքին « Հայոց Պատ-
մութեան » ի բառս Σιβύλλα և Χαναάν. Նոյն
խակ Աղ. Կարբիէրի ցուցումն ի Սալուս-
տիոս՝³ նկատմամբ ափրիկեցի մալրիտանաց

1. Քրոնիկոն, Բ. յէջ 168, միածալ, հրատար-
գ. Միլոսի Ագգրեմանի, Վենետիկ, 1818:

2. MALALA, հրատ. Bonn., յէջ 303-303:

3. De bello Iugurth., XVIII. 24. յէջ 137
լատին թարգմանութեան Խորենացոյն ի Վիս-
սոնաց, ուր մէջ բերուած է տեղւոյն պատկա-
նաւոր հրատարակութեան (Հայերէն թարգմ.
վերջնոյն ի Հ. Արքահամէ Զարեան, հրատ.
Վենետիկ, 1856, յէջ 176-178):

1. Անդ:

2. Ստորակարգեալ զլուխներն զրուած են
ըստ վենետիկեան հրատար. 1868 տարւոյն. զի
Վիսսոնաց հրատարակութեան մէջ զլուսնց բա-
ժանումն զակաւ ինչ տարբեր է:

ընդ մարտ, պարսիկս և հայս ունեցած ազգակցութեան, արդէն ի ժամանակին ցուցած են վիստողնք, խորենացոյն Բ գրքին 46^{րդ} գլխոյն մէջի « Մար » բառին նուիրած ծառօթութեան մէջ ։

Ես, մինչդեռ մատնանիշ կ'ըլլամ գաւաթսն կարրիերի՝ խորենացոյն Պատմութեան ուսումնասիրութեան համար կատարուած՝ առաջին փորձերը չլիշատակելուն վրայ, բնական է՝ առ այս բերուած չեմ՝ փրանկ գիտնականին քննադատական յօգուածոց նշանակութիւն և արժանիքը փոքրկացրնելու կամքով ։ Իմ նպատակս եղած է հետեւել, թէ և վաղվադուկ ոճով, խորենացոյ քննադատական ուսումնասիրութեան մէջ հետ գնեալ ծագող գաղափարաց յաջորդական կարգին, սկսեալ առոր առաջին քայլերէն, և անոնցմով յայտնի բնել, որչափ այս կարելի է, իւրաքանչիւր հետազոտողի կամ քննադատի մասնակցութեան չափը՝ իրենց հասարակաց աշխատարկած գործոյն մէջ ։ Մտոյց է, որ Աղ. կարրիերէն շատ կանուխ յայտնուած են երկբայութիւններ խորենացոյն Պատմութեան արժանահաւատութեան և նորա արած ժամանակին նկատմամբ. բայց գիտնական հայտնուած մեծ սրամտութեամբ օգտուեցաւ առեալ փաստերով, յորոց ոմանք մինչեւ իսկ ի պաշտպանութիւն հայ պատմագիրին գործածուած էին, և ըրած յստակ և մատչելի բարգաւաճմամբն՝ նոր լուսաւորութիւն առաւ խնդրոյն ։ Այսուհետեւ գոգցես անկարելի իսկ է Մովսիսի խորենացոյն մասին իբրեւ Ե^ր գարու մատենագրի վրայ խօսիլ. նա յետ մղուած է մինչեւ Է^ր գար, կամ նոյն իսկ մինչեւ Ը^ր գարուն ալ առաջին տարիներն, ինչպէս վերջերս որոշակի յանգեցուց Աղ. կարրիեր իւր տեսութիւնը¹ ։

Բաւանդակելով մեր այս տեսութիւնը ի պատմութիւն քննադատական ուսումնասիրութեան խորենացոյն, որ տեսած է աւելի քան դար և կէս ժամանակ, պէտք կը համարիմ գիտել՝ որ, Հայոց պատմութեան և ընդհանրապէս Առաջադիր Ասիոյ համար, այսչափ

կարեւոր եղող խնդիրներս, նկատմամբ ժամանակին՝ թէ երբ ապրած է հայ պատմագիրն և նկատմամբ արժանահաստատեան իւր պատմական երկասիրութեանն, պիտի չկարենան վերջնական լուծումն առնուլ, մինչեւ որ ըստ կարելւոյն չուսումնասիրուին այդ առեղծուածային հեղինակին ամենայն ազբերքը ։ Առ այս պէտք է ի տեսութեան ունենալ՝ որ, բաց ի (ըսենք) յայտնի աղբւրացմէ, գորս ինքն խորենացոյն յիշած է, նորա մօտ կան ոչ սակաւ գաղտնի կամ ծածկուած աղբերք, որոց յայտնութիւնն կրնայ նոր լոյս սփռել հայոց պատմութեան և զրականութեան վրայ ։ Աղեքս. կարրիեր իր տեսութեանն ներքոյ առաւ յունական աղբւրներէն մի քանիս և անոնց վրայ հիմնուելով, յառաջ բերաւ իւր եզրակացութիւնքը ։ Այժմ արժան է սկսիլ հայկական աղբերաց ուսումնասիրութիւնը, որոց վրայ կայացած է այսուհետեւ վերջին խօսքը մ'ըսել խորենացոյն նկատմամբ ։

Առաջիկայ հետազոտութեանս մէջ փորձ մը եղած է այդպիսի ուսումնասիրութեան հայկական և մասամբ ալ մի քանի յունական աղբերաց, ըստ չափոյ ասոնց վերաբերութեան առ հայկական վէպն ի « Պատմութեան Հայոց » Մովսիսի խորենացոյն ։

* *

Հօս աւարտելով մեր ընթերցողաց խոստացուած Մեծապոս. պր. Գրիգոր Խաչաբեանցիին սոյն ՆԻՐԱՆՈՒԹԵԱՆ բարգաւաճութեանը, անշարդ լինել համարիք ղեկ ստորեւս և և հետեւեալ փոքր հատուածն, (նոյն գրքին 45—46 էջէն առաժ), յորոշմ Մեծապոս. հեղինակն որոշ կը բացատրէ իւր ունեցած նպատակն այս իւր ուսումնասիրութեանը ձեռք գարկած ժամանակ ։

Իբրեւ նիւթ մեր այս հետազոտութեան, պիտի լինի՝ մանրամասն զննել, և որչափ կարելի է՝ ստուգել և բացատրել՝ նախ, թէ արդեօք Խնչ են այդ հնաւանդ գրոյցք, առ որս մատնանիշ կ'ըլլայ միշտ խորենացոյն, և թէ յիբրանի անոնց մէջ կը բովանդակուին ժողովրդական հնութիւնք, Երկրորդ, թէ ար-

զեօք Բրշպօհ Կին և Կառատարիմ են՝ թէ՛ ըստ ձեւոյն և թէ՛ ըստ պարունակութեան՝ այդ երգք կամ վեպք, զորս մեր պատմա-
գիրն ժողովրդական կը կոչէ, և թէ արդարեւ
հայ երգողաց կը պատկանին անոնց մէջ
ամփոփուած այլաբանութիւնքն (*allégories*),
առ որս յաճախ կը յղէ զմեզ խորհնացին,
Երբորդ, թէ արեօք խորհնացին իրօք ռո
աղբիւրներով օգտուած է իւր «Պատմութեան»
վիպական հաստածները շարադրելու համար:
— Որպէս զի հնարաւորութիւն տանք ըն-
թերցողին մօտէն ծանօթանալու այս վիպա-
կան ըսուած թաղաչին հետ, որ և մեր ա-
ռաջիկայ Հետազօտութեանս նիվոն է, ես
իւրաքանչիւր գլխոյն սկիզբը պիտի կարգեմ
ի խորհնացույ առ նոյն գլուխը վերաբերեալ
քննադիրն (ռու թարգմանութեամբ) է և ապա
կ'անցնիմ անոր քննադատութեան:

ԹԵՂԻՄ. Հ. ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒՍ Գ.



ՈՒՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ և ԺԻՏԱԿԱՆԻՒՆ, վերայ
ԲԱՌԻՆ, ԵՒ յ ԳՐՈՏՆ ԱՌ ՆԱԽԻՒՍ

Չնչիւ խնդիր մ'է առաջինն, ուղղա-
գրական հարց մի, եւ այս քանի՜ հաստուած-
ներ նուիրեցան անոր Բաշմալուի մէջ ի զա-
նազան անձանց և Բայց ոչ. թէ ուղղագրա-
կան խնդիրք որպիսի մտադրութեան կարօտ
են մեր օրեր՝ կը զգան այն անձինք՝ որ կը
սիրեն մայրենի լեզուին մաքրութիւնը: Այն-
պիսի տգեղ սխալներ կը գործուին այժմ՝
յաճախ որոշ գրութեամբ, մանաւանդ օտար
անուանց ուղղագրութեան մէջ, եւ նոյն իսկ
ի նշանաւոր բանասիրաց, որ կարելի չէ
չխոստովանել այսպիսի խնդրոց յուզման պէտ-
քը. որոց ընդհանուրին վերայ հոս տեսու-
թիւն մի ընելը նպատակաւս դուրս է:

Միայն մի ժխտական մասնիկս չէ երեք
նորահնար ձեւեր ստացած է, ի՛նչ, ի՛նչ, ի՛նչ,

որք ոչ միայն ի գործածութեան են, այլ
եւ պաշտպանուեցան իսկ — թէ եւ առանց
հաստատութեան — Բաշմալուի մայիսի եւ
յունիսի պրակաց մէջ, ինչպէս տեսանք ար-
դէն, որոց պատահականեցի նոյն յունիսի մէջ
նախորդ հաստածոյն, խոստովանելով չի
ձեւին պէտքն արդի լեզուի մէջ, եւ ցոյց
տալով չի եւ չ' ձեւոց անպիտանութիւնը:

Յետ այդ պատահականոյս տեսայ ուրիշ
երկու եւս յունիսի եւ սեպտեմբերի մէջ,
գրուած չեւ տեսած իմ տողերը: Ասոնց ա-
ռաջնոյն մէջ տէր Մ. Ս. Գարրիբեշեան հա-
մաձայն չի մերժման մէջ, կը հաստատէր
եւ ինք չ', համարելով զայն ոչ պարզ չ,
այլ չի ձեւի սղուծն, չ'երթար, չ'ուսեր՝
իր չի երթար, չի ուսեր: Բայց իրօք՝

չի ծանրանայ » եւ այլ օրինակները չեն մեկ-
նուիր « չի ի ցաւի, որ չի ի ծանրանայ »: Այս
անգամ կը յաւելոււմ, թէ յարմարագոյն է
մեկնել այն երեւութիւն՝ որով ուսմիկն ք տառը
երբեմն ի կը փոխէ, դիժար, յիստակ, սիպի-
տակ, սիկի (փոխանակ ընդի սրպիտակ, սրկի
ձայնից, զոր տես ի Բազմ. ԵԱ, 529). ըստ
այսմ եւ « չըքաւի, չըծանրանայ » փոխուող
են « չիցաւի, չիծանրանայ », որոց չի յետոյ
զատուելը է: — Ի մասին Մշակի օրինակին՝
« Ձեր յօդուածը չի տպագրուի », համարիտ
եմ Բաշմալուին հետ՝ զայդ կամ մանաւանդ
« չտպագրուի » ընտրելու մէջ, որ աւելի տրա-
մաբան է քան զանորիշ զերբայն՝ « չի տպա-
գրուի կամ տպագրուի »: Եւ յարմար է ի մասնը-
կան յանձնահա դիմաւոր բայի զօրութիւն է
տրուած: Բայց եւ աւելի տրամաբան կը հա-
մարմ « չենք լինել կամ լինել » եւ զայլ
նմանիտ: քան յարգելի բանասիրին գործածած
« չենք լինի », յարմար չենք յոգ. ա. դէմ, եւ
չինի՝ եզ. դ. դէմ (զէթ ըստ կազմութեան),
բոլորովին հակառակ են միմեանց. ինչպէս եւ
« չէք տայ, չեն յետ » եւ այլն: — Մանաւանդ
թեանս առաջին մասին աւելի ի դէպ է ինչեղ-
նել եւ զայս՝ որ հին լեզուն ընդհակառակն զի
կը փոխէ ք. կորիկթուր կորիկթուս, իստահրա-
չապուէ ըվտահրաչապուէ, նիշան նրշան, սի-
փահ սրպայ, (տես եւ ի Բազմ. անդ): Երկու
տառիցը լծարդութիւնը կը բերէ՝ որ մեր ք զերը
յետեղաւ լեզուս թարգմանեմք ի, Mikhihar եւ
այլն, եւ ոչ արմատացած սխալով e, Mekhihar:
2. Այդ պայմանի մէջ եւս չի ձեւի կարեւա-
րութիւնը հաստատուելի անցեալ անգամ, ցոյց
տալով չ' կամ պարզ չ' զոր անպատեհութիւնը,
որայ հակառակը չեմ կարծէր՝ թէ կարելի լինի
պաշտպանել օրինօք:

1. Անցեալ անգամ խօսելով չի ձեւի ծագման
մասին, կ'ըսէի՝ թէ նախնեաց անկ. « չի ցաւի, որ